

לנוסחה הקדום של ברכת 'המעריב ערבים' לאור קטעי הסידורים מן הגניזה הקהירית

מאת

אורי ספראי ואורי ארליך

מבוא

לפני קרוב ל-100 שנים הניח יעקב מאן את היסודות לחקר מנהג התפילה הארץ ישראלי הקדום. במסגרת מאמר מקיף פרסם מאן קטעים שלא היו מוכרים קודם לכן, וחשף את מנהגי התפילה האבודים של המסורת הארץ ישראלית שהשתמרה בגניזה הקהירית, ובכללם ברכות קריאת שמע של ערבית.¹ באחד ממאמריו האחרונים שב עזרא פליישר ונדרש לסוגיית נוסח ברכות הקבע של קריאת שמע של ערבית, והרחיב במידה משמעותית את הממצאים שהעלה מאן עשרות שנים קודם לכן.² לאור המידע הרב שצבר במשך השנים הוא עשה את התיקונים הנדרשים בהשערותיו של מאן, והעמיד יסוד איתן יותר לברכות אלו.

במה שנוגע לברכת המעריב, שהיא עניינו של מאמר זה, פרסם מאן עצמו שני קטעי סידורים על פי מנהג ארץ ישראל שלשון הברכה מצויה בהם.³ פליישר הוסיף עליהם עוד ארבעה קטעים

* מחקר זה (52/12) נתמך בידי הקרן הלאומית למדע.

1 J. Mann, 'Genizah Fragments of Palestinian Order of Service', *HUCA*, 2 (1925), pp. 269-338. המאמר פורסם בדפוס צילום: J. J. Petuchowsky, *Contributions to the Scientific Study of Jewish Liturgy*, New York 1970, pp. 379-448. ברכות קריאת שמע של ערבית מובאות ונדונות שם בעמ' 302-310.

2 ע' פליישר, 'קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ ישראל: בין ההלכה הקדומה למנהג המאוחר', ד' גולדינקין ואחרים (עורכים), תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח, עמ' 268-302 (נדפס שוב: ה"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 763-797).

3 הקטע ראשון לקוח מכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 24.5 (להלן קטע ד), והקטע השני הוא מכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.6 (להלן קטע ג). כמעט שני עשורים קודם לכן פרסם לוי קטע ארץ ישראלי אחר מכ"י פריז, מוצרי IV.A.1 (להלן קטע ד): I. Lévi, 'Fragments de Rituels de Prières Provenant de la Gueniza du Caire', *RÉJ*, 53 (1907), p. 234.

בעלי נוסח שונה, שזיהה כי אף הם שייכים למנהג ארץ ישראל.⁴ קטעים אלה אפשרו להניח את היסודות לחקר הברכה, אולם גם פליישר הודה כי 'אין בידינו עדיין מצע מפורט, מוסכם ומהימן, של נוסחי מעמד המעריב לפי מנהג ארץ-ישראל'.⁵ מאמר זה מבקש לצעוד בעקבות ממצאיו של פליישר ולהרחיב ולבסס את טענותיו לאור הממצאים הרבים שנאספו בשנים האחרונות במפעל לחקר התפילה שבאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. מלבד אוסף מקיף של 65 קטעי גניזה המכילים את נוסח הקבע הבבלי של הברכה, יש בידינו 16 קטעים המכילים את נוסח הברכה מתוך סידורים על פי המנהג הארץ ישראלי.⁶ לאחרונה פרסם מרדכי עקיבא פרידמן מחקר על ברכת המעריב המפויטת לליל שבת, ובו תוספות חשובות באשר לנוסח הברכה ולדיונים ההלכתיים שהתקיימו עליו. בכלל הדיונים ההלכתיים שהזכיר פרידמן מצוי תיעוד של נוסח הקבע של הברכה כפי שנאמרה בקהילה הארץ ישראלית שבפסטאט במאה השלוש עשרה.⁷ נדמה כי מצב המחקר כעת מאפשר להעמיד 'מצע מפורט, מוסכם ומהימן', לחקר נוסח ברכת המעריב המצוי בגניזה.

ממצאי לשון הברכה בספרות התלמודית

דבר קיומה של ברכת 'המעריב ערבים', הפותחת את ברכות קריאת שמע של ערבית, נזכר לראשונה במשנה, בדיון בברכות קריאת שמע: 'בשחר מברך שתים לפני ואחת לאחריה, ובערב מברך שתים לפני ושתים לאחריה אחת ארוכה ואחת קצרה מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר לקצר אינו רשאי להאריך לחתום אינו רשאי שלא לחתום ושלא לחתום אינו רשאי לחתום'.⁸ על בסיס משנה זו קבע פליישר כי לפני התנאים היה 'נוסח מחויב ומדויק הוא בלשונותיו, ושאין בשום אופן רשות למברך לשנות בו כמלוא הנימה'.⁹

באשר ללשונה של הברכה בתקופה התלמודית מצוי בידינו מידע על שלושה ממרכיביה. המילים 'מעריב ערבים' בברכה הפותחת את הפסקה עולות מן הדיון שבתלמוד הבבלי: 'שחרית, פתח ב"יוצר אור" וסיים ב"מעריב ערבים" – לא יצא, פתח ב"מעריב ערבים" וסיים ב"יוצר אור" – יצא. ערבית פתח ב"מעריב ערבים" וסיים ב"יוצר אור" – לא יצא, פתח ב"יוצר אור"

4 כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3756.7 (להלן קטע ג); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 10.15 (להלן קטע ז); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.28e (להלן קטע ח); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS J 502 (להלן קטע יא).

5 פליישר, קריאת שמע (לעיל הערה 2), עמ' 281 (עמ' 776).

6 בין קטעי הסידורים שבמחקר זה נכללו אחדים שנודעו לנו מרשימת קטעים שניתנה לנו מהמפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר. כמו כן זכינו לקבל רשימת פיוטי מעריב, שגם היא העשירה את המחקר הנדון. תודתנו לפרופ' שולמית אליצור ולד"ר שרה כהן, שסיפקו לנו את המידע החשוב הזה.

7 מ"ע פרידמן, 'מעריב של שבת בבית כנסת הירושלמים בפסטאט בימיו ר' אברהם בן הרמב"ם', תרביץ, פה (תשע"ז), עמ' 145–199.

8 ברכות א, ד.

9 פליישר, קריאת שמע (לעיל הערה 2), עמ' 273 (עמ' 768).

וסיים ב"מעריב ערבים" יצא.¹⁰ צמד המילים 'מעריב ערבים' שבברייתא זו הן ציטוט של עיקר הברכה הפותחת את ברכת המעריב במקביל לצמד המילים 'יוצר אור' מן הברכה הפותחת את היוצר.¹¹

אותן מילים בסוף הברכה עולות משמה של הברכה, שנקבע בספרות האמוראית לרוב על שם חתימתה:¹² 'רשע בחייו חשוב כמת, מפני מה, כשרואה חמה זורחת ואינו מברך "יוצר המאורות", שוקעת אינו מברך "מעריב ערבים"'.¹³

מאמצע הברכה ידוע המשפט המובא בפי אביי בתלמוד הבבלי: 'יוצר אור ובורא חשך [...] אמר רבא כדי להזכיר מדת יום בלילה ומדת לילה ביום. בשלמא מדת לילה ביום – כדאמרינן "יוצר אור ובורא חשך", אלא מדת יום בלילה היכי משכחת לה? אמר אביי "גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור"'.¹⁴ התלמוד מקבל שפתיחת הברכה בבוקר 'יוצר אור ובורא חשך' מקיימת את הזכרת מידת לילה ביום, אך תמה על כך שבראש ברכת 'מעריב ערבים' אין הזכרה של מידת יום בלילה. אביי עונה על כך ומצביע על הלשון 'גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור'.

נוסחי הברכה מן הגניזה הקהירית

מידע עשיר ומפורט הרבה יותר מצוי בגניזה הקהירית, שנשמרו בה 81 קטעי סידורים המכילים את לשון הברכה.¹⁵ את הממצאים העולים ממידע זה ארגנו בטבלה הבאה ובאפראט חילופי הנוסח שבנספח:

- 10 בבלי, ברכות יב ע"א.
- 11 כפי שפירש רש"י: 'כשאמר מלך העולם נזכר וסיים אשר בדברו מעריב ערבים' (שם, ד"ה 'סיים במעריב ערבים'), וראו להלן הערה 33.
- 12 ראו: א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול, ירושלים תשע"ג, עמ' 19.
- 13 תנחומא, וזאת הברכה ז (מהדורת בובר, דף כט ע"א). ראו גם תנחומא על פי כ"י פרמה, פלטינה 3122 (דה רוסי 1240; ריצ'לר 701), בתוך המילון ההיסטורי ללשון העברית – מאגרים. והשוו מדרש תנחומא, וזאת הברכה ז; דברים רבה, וזאת הברכה (מהדורת ליברמן, עמ' 131). חתימת הברכה במילים אלה מצויה גם בתלמוד הבבלי, כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 671, בסוגיה שנדונה לעיל שם נאמר בהמשך: 'שאני התם דקאמר ברוך יוצר המאורות ברוך המעריב ערבים'.
- 14 בבלי, ברכות יא ע"ב.
- 15 לצורך ניתוח לשון הברכה לא הובאו בחשבון זה עוד כ-20 קטעי גניזה קטועים שלא הכילו די מידע על לשונה של הברכה: כ"י ז'נווה, ספרייה ציבורית ואוניברסיטאית 48; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 A 75–76; כ"י מנצ'סטר, ספרייה אוניברסיטת ג'ון ריילנדס B 2229; כ"י מנצ'סטר, ספרייה אוניברסיטת ג'ון ריילנדס B 6154; כ"י ניו יורק, ספרייה בית המדרש לרבנים 6-979.3-6 ENA; כ"י ניו יורק, ספרייה בית המדרש לרבנים ENA 1157.21; כ"י ניו יורק, ספרייה בית המדרש לרבנים 4-5 1983.4-5 ENA; כ"י ניו יורק, ספרייה בית המדרש לרבנים ENA 2902.2; כ"י פריז, מוצרי IX.98.2; כ"י קיימברידג', ספרייה האוניברסיטה T-S 6 H 3.10; כ"י קיימברידג', ספרייה האוניברסיטה T-S 8 H 11.9; כ"י קיימברידג', ספרייה האוניברסיטה T-S NS 152.30; Add. 3160.2; כ"י קיימברידג', ספרייה האוניברסיטה T-S NS 153.68; כ"י קיימברידג', ספרייה האוניברסיטה

סידורי מנהג בבל נוסח בבל (65 קטעים)	סידורי מנהג ארץ ישראל נוסח 2 א"י (5 קטעים)	נוסח 1 א"י (11 קטעים)
ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה פותח שערים בתבונה ¹⁷ משנה עתים ¹⁸ ומחליף את הזמנים ²⁰ ומסדר את הכוכבים	ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה פותח שערים ¹⁶ בתבונה משנה עיתים מחליף את הזמנים ¹⁹ מסדר את הכוכבים	ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם המעריב ערבים בעתם ומכין לילות בזמניהם מונה מספר לכוכבים לכולם שמות יקרא ²¹
במשמרותיהם ברקיע כרצונו בורא יומם ולילה ²² גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה יי צבאות שמו קדוש ישראל ²⁴ ברוך אתה יי המעריב ערבים	במשמרותיהם ברקיע כרצונו גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה יי צבאות שמו קדוש ישראל ברוך אתה יי המעריב ערבים	גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה ²³ ברוך אתה יי המעריב ערבים

בין קבע לפיטוט: היחס בין ענפי הנוסח

ראשית לכול בעריכת הטבלה הובאה בחשבון ההבחנה בין הסידורים על פי מנהג התפילה הארץ ישראלית לבין הסידורים על פי מנהג התפילה הבבלי. ההבחנה בין שני המנהגים היא יסוד מוסד

T-S NS 158.40; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 289.196; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 102.339; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 102.473; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 103.4; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 110.80; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 121.146.

16 'בחכמה פותח שערים' חסר בשני קטעים.

17 'פותח שערים בתבונה' חסר כמעט במחצית מן הקטעים.

18 'בתבונה' נוסף בכשליש מן הקטעים.

19 'משנה [...] הזמנים' חסר בשני קטעים אחרים.

20 'ומחליף את הזמנים' חסר כמעט במחצית מן הקטעים.

21 'מונה [...] יקרא' חסר בשלושה קטעים.

22 'בורא יום ולילה' חסר בכשליש מן הקטעים.

23 'גולל [...] ללילה' חסר בחמישה קטעים.

24 'יי ישראל' חסר בכשליש מן הקטעים.

בחקר התפילה בגניזה הקהירית, ואף שלעיתים מצויות השפעות הדדיות, בעיקר השפעה של מנהג בבל על מנהג ארץ ישראל בעת שכוחו הלך והידלדל, בדרך כלל ניתן לזהות סידורים של המנהג האחד לעומת סידורים של המנהג האחר. כפי שמוצג בבהירות בטבלה, בקהילות שהתפללו על פי מנהג בבל היה נוסח אחד ויחיד, הפותח בלשון 'אשר בדברו מעריב ערבים' וכו'. לעומת זאת המציאות בקהילות שהתפללו על פי מנהג ארץ ישראל לא הייתה אחידה: חלקן נהגו על פי הנוסח שפתח בלשון 'המעריב ערבים בעתם' וכו' (1 א"י), וחלקן נהגו על פי הנוסח שפתח 'אשר בדברו מעריב ערבים' וכו' (2 א"י) כפי שנהגו גם בקהילות הבבליות. לכאורה ייתכן שבפנינו השפעה של מנהג בבל על מתפללי מנהג ארץ ישראל, אך סבירותה של אפשרות זו בהקשר שלנו נמוכה, שכן שלושה או ארבעה מתוך חמשת הסידורים הכלולים בקבוצת הנוסח 2 א"י הם ארץ ישראליים מובהקים על פי כל המאפיינים הידועים עד כה במחקר,²⁵ וקשה להניח שרק ברכת המעריב בכל

25 כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 24.5 (להלן קטע יד) נודע כמייצג את מנהג ארץ ישראל כבר עם פרסומו וניתוחו בידי מאן במאמרו משנת 1925. ראו: מאן, קטעי גניזה (לעיל הערה 1), קטע 7 והדיון בו שם, עמ' 295–298, 302–310. במרוצת הזמן המשיכו חוקרים להצביע על הקשרו הארץ ישראלי המובהק של קטע סידור זה. על תפילת העמידה של ימות החול, שבה מתחיל הקטע, ראו: ארליך, תפילת העמידה (לעיל הערה 12), עמ' 298–299, קטע ז. על פסקת 'אתה הוא ה' לבדך' שלאחר העמידה ראו: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 89–92. מיד לאחר מכן באות קריאת שמע וברכותיה של ערבית על פי השיטה הארץ ישראלית שנהגה במקומות אחדים להקדים בערבית את תפילת העמידה לקריאת שמע וברכותיה, כפי שהראה ע' פליישר, "סידור" השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש, תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 323–324. ברכת 'המעריב ערבים' באה בנוסח הנדון כאן ובברכת האהבה בנוסח על פי מנהג ארץ ישראל (אולי בהשפעה חלקית של מנהג בבל). קריאת שמע ופסקת 'אמת ויציב' של ערבית נזכרות בקיצור הארץ ישראלי הידוע כמו בשחרית: 'ותקול שמע וג' אלי אמת אלי ואין לנו אלהים זולתיך', ומיד לאחריהן נוסח ברכת הגאולה הארץ ישראלי עם חתימת 'צור ישראל וגואלו'. לאחר מכן באה ברכת 'השכיבנו' הארץ ישראלית. ראו: ש' פוגל וא' ארליך, 'לתולדות נוסחה הקדום של ברכת השכיבנו', תרביץ פד (תשע"ו), עמ' 77–101. את הקטע חותמת ברכת ההבדלה 'אשר בעוז הבדיל' בלשון פיוט, כמקובל בקהילות ארץ ישראליות רבות, כפי שהראה פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (שם), עמ' 82–85. ההעתקה של ברכת 'המעריב ערבים' בפרסומו של מאן נרשמה בדילוג של שורה בכתב היד וזה נוסחה מתוקן: ב-רוך א-תה > יי אל-הינו > [מ-לך > ה-עולם] > [אש] > בדברו מעריב ערבים בתבונה [מ]שנה עיתים מחליף את הזמנים ומסדר [את הכו]כבים במשמרותים ברקיע כרצונו [גולל אור] מפני חושך וחושך מפני אור מעביר [יום ומב]א לילה המבדל בין יום לליה (1) יי [צב]אות שמו קדש ישראל ב-רוך > א-תה > יי המעריב [ערבי]ם. כתב היד השני הוא כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 119.139. בצדו הראשון של דף קרוע זה מובאת שבעתא לשבת, ששרד ממנה סופה של ברכת קדושת היום בחתימה הארץ ישראלית [ישראל] ואת יום השבת, ולאחריה באות שלוש הברכות האחרונות של העמידה בלשון פיוט ובהתייחסות ארץ ישראלית: 'שאותך', 'הטוב', 'עושה השלם'. לאחר מכן באה תחילת לשון המוסף [תק]נת שבת [...], ואחר כך הדף קרוע (על לשון פיוט קדום זה ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה [שם], עמ' 52–55). מצדו השני של הדף בא רוב ברכת המעריב בנוסח 'אשר בדברו' (א"י 2. להלן קטע טו). קטע סידור זה שומר על נוסחאות ארץ ישראליות טיפוסיות בכל ארבע החתימות של הברכות ללא יוצא מן הכלל, והאפשרות שמדובר בסידור בבלי שקלט את חתימות הברכה הארץ ישראליות יחד עם לשונות הפיוט קלושה. אפשרות זו רחוקה במיוחד באשר לברכה האמצעית, קדושת היום, שכן בברכה זו הקפידו הבבלים על החתימה 'מקדש השבת' מקדמת דנא, כדברי בעל 'ספר החילוקים': 'א"מ [אנשי מזרח] אומרים מקדש השבת ובני א"י

שרידי הסידורים האלה הושפעה מן המנהג הבבלי. האפשרות הסבירה יותר בעינינו היא שנוסח ברכת המעריב 'אשר בדברו' וכו' הוא מסורת קדומה ומשותפת לשני המנהגים, אלא שבארץ ישראל מסיבה כלשהי התקיים גם נוסח חלופי, ואילו במנהג בבל שימש נוסח זה באופן בלעדי. ההעמדה הסינופטית בטבלה מבליטה גם יסודות לשוניים משותפים לשני ענפי הנוסח הארץ ישראליים, ובכלל זה המילים 'מעריב ערבים' בפתחה ובחתימה, עת ('בעתם'/'עתים'), זמן ('בזמניהם'/'הזמנים'), 'כוכבים'. גם לשון התפילה הנזכרת בפי אביי, 'גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור', מובאת ברוב הנוסחים. רכיבי לשון משותפים אלה מלמדים על קשר ספרותי בין שני ענפי הנוסח החדונים; האחד ניוון מרעהו ומרמוז אליו. שתי הטענות האלה – שלשון הברכה 'אשר בדברו' וכו' היא ארץ ישראלית קדומה במקורה,

<אומרים: מקדש> ישראל ויום השבת' (ספר החילוקים בין בני מזרח ומערב, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תרצ"ח, סימן לב). קטע סידור ארץ ישראלי מובהק נוסף הוא כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.6 (להלן קטע יג) שפורסם ונדון אף הוא כבר במאמרו של מאן, קטעי גניזה, (שם), קטע 8, עמ' 307–309. על אופיו הארץ ישראלי המובהק עמד גם פליישר, סידור השם המפורש (לעיל), עמ' 323–324 (וצריך להחליף שם את ציוני כתבי היד קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.6 וקיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.5). וזו לשון ברכת 'המעריב ערבים' הרשומה בו: 'ב' א' יי המעריב ערבים המשנה את העתים המחליף את הזמנים הסודר כל הימים גולל חושך מפני אור ואור מפני חשך ומעביר יום ומביא לילה היא תהלתך ותפארתך צורינו מלכינו יי צבאות שמך בקר וערב ונהללך ונברך בלבב שלם ובנפש חפצה ב' א' יי המעריב ערבים'. נוסח זה אמנם הריג, אך בתחילתו הוא עושה שימוש ברור בקבוצת הנוסח 2 א". יש לציין שאין זכר בלשון הברכה הזו להשפעה מלשון קבוצת הנוסח 1 א"י 'המעריב ערבים בעתם'. בחירת המילה המיוחדת 'המעריב', שלכאורה קרובה ללשון זו (1 א"י) יותר מאשר ללשון הבלתי מיוחדת בנוסח השגור, אינה אלא עיצוב סגנוני של העיבוד בכללו המוסיף ה"א הידיעה גם במילים האחרות. כתב יד נוסף הוא כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Lit. I.110 (אוסף לואיס גיבסון, לשעבר וסטמינסטר קולג', להלן קטע טז), המשקף מנהג תפילה ארץ ישראלי של ערבית לשבת. הוא פותח במזמורי תה' צב-צג, הפותחים את תפילת הערבית, ולאחריהם ברכת השיר ופסוקי 'ויכלו'. על המנהג המשתקף בקטע סידור זה ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (שם), עמ' 174–184. וראו כעת גם במאמרו של פרידמן, מעריב של שבת (לעיל הערה 7), עמ' 195–197. בתחתית עמ' 2 של הקטע מובא במאון קידוש של ליל שבת על פי מנהג ארץ ישראל. לאחר פסקאות פתיחת הערבית באות שתי הברכות שלפני קריאת שמע בנוסח השגור: ברכת המעריב 'אשר בדברו' וברכת האהבה על פי הנוסח הבבלי, וקשה אפוא להכריע אם ברכת המעריב גם היא בהשפעת נוסח בבל או שהיא על פי מנהג 2 א". על כל פנים אחרי הזכרת קריאת שמע באה פסקת 'אמת ויציב' בלשון הארץ ישראלית הטיפוסית והקצרה עם שבע מילות האימות: 'אמת אמונה נכון וקיים ו[י]ש[ר] ונאמן וטוב הדבר הזה' וכו', ובאמצע הפסקה נפסק הקטע. על שיטה ארץ ישראלית מובהקת זו ראו: פליישר, קריאת שמע (לעיל הערה 2), עמ' 288–294 (עמ' 783–789). קטע סידור נוסף שנכלל בקבוצה זו הוא כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 4–3 ENA 2011.3 (להלן קטע יב). לקטע קדום זה הקדיש פליישר דיון מיוחד. ראו: ע' פליישר, 'ענייני ראשי חודשים בתפילה הקדומה', מ' בר-אשר (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 278–283. פליישר ציין שיש בקטע זה מאפיינים ארץ ישראליים ובבליים כאחד, אך קבע כי 'הרכב הטקסט משייך אותו להקשר ארץ-ישראלי'. לענייננו הקטע פותח בקריאת שמע וברכותיה של ערבית אך מביא אותה בקיצור: 'ברוך א' יי אלהינו מלך העו' אשר בדב[ר] מעריב ערבים] בחוממה פותח שערים בתבונה מש[נ]ה[ע]תים ומ[ח]ליף את הזמנים ומסדר את הכוכבים במשמורתיהם ברקיע כרצונו וג'. שמע יש' להיות לכם [...].'

ושבין שני ענפי הנוסח הארץ־ישראליים יש קשר ספרותי – עולות בקנה אחד עם הערכתו הכללית של פליישר בניתוחו את ברכות קריאת שמע של ערבית מתוך כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS J 502 (להלן קטע יא):

ב<רוך> א<תה> יי אל"ינו מ<לך> העולם
 המעריב ערבים בעיתם / ומכין לילות בזמניהם / מונה מספר לכוכבים / לכולם בשם יקרא
 ב<רוך> א<תה> יי המעריב ערבים
 אהבת עולם / ישראל אהבתה / וברית שלומך / לנו יה קיימתה
 ב<רוך> אהב את ישראל

ואלו דבריו על ברכות אלה:

הרושם העולה מהבדלי הנוסח הוא שהלשונות המוחזקים "ארץ־ישראליים" (נוסח 1 א"י) בחטיבות התפילה שמסביב לקריאת שמע של ערבית מאוחרים ממקביליהם הבלתיים, (נוסח 2 א"י, בכל) ושהם טבועים תכופות בחותם האופציות הפייטניות.²⁶

וכן:

הרושם הנאצל מן הטקסט הוא שהוא עיבוד מודע, מלאכותי לפעמים, של לשונות קדומים ממנו. עיבוד זה ניכר עליו רושמה של העברית הפייטנית, שנכפתה כאן בשלב מן השלבים על מצע של גרסאות קדומות יותר, פרוזאיות. הדבר נראה לי בולט בעיקר בנוסח הפייטני הגלוי כמעט של שתי הברכות הראשונות של קריאת שמע גופה, המציב לפנינו שני טורים פייטניים מושלמים, שקשה לראותם ראשוניים.²⁷

רק צעד קטן הלאה מטענתו הכללית משהו של פליישר הדרך מובילה לקביעה שנוסח 2 א"י הוא מקורו הספרותי של העיבוד הפייטני שנעשה בנוסח 1 א"י. התהליך המתואר כאן, שבו נוסח פייטני דחק נוסח קבע קדום והפך בשלב מן השלבים לנוסח קבוע בעצמו, מוכר ממקומות אחרים בתפילות ישראל, ופליישר עצמו כבר עמד עליו באריכות. לטענתו בתהליך כזה התהוו הפתיחות המתחלפות של ברכות קדושת היום של השבתות, שדחקו נוסח קבע אחד ששימש בכל קדושות היום של תפילות השבת, כפי שהדבר קיים בתפילות החול ובתפילות הימים הטובים,²⁸ וכך אירע במקומות נוספים בתפילות ישראל הקדומות.²⁹

26 פליישר, קריאת שמע (שם), עמ' 271 (עמ' 766).

27 שם, עמ' 281 (עמ' 776), ובהערות 28–29 שם פירט פליישר על אודות עיצוב הלשון הפייטנית הזו. על הרקע הפייטני של לשון ברכת המעריב הזו עמד פליישר כבר למעלה מ־20 שנה קודם לכן: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 45–47.

28 ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 25), עמ' 9–92. וראו גם: ש' אליצור, 'פתיחתה הקדומה

כפי שעולה מן התהליכים הליטורגיים האמורים, העובדה שמספרם של קטעי הסידורים המביאים את הלשון המעובדת 'מעריב ערבים בעתם' גדול ממספרם של אלה המביאים את הנוסח הקדום 'אשר בדברו מעריב ערבים' אינה מחלישה את הקו ההתפתחותי המוצע כאן. אך בנדון דגן ניתן להציע מדבריו של פרידמן הסבר לכמותם הרבה של הסידורים שבהם לשון הברכה 'מעריב ערבים בעתם'. פרידמן הראה שלשון זו היא ששימשה לקיומו של מנהג התפילה הארץ ישראלי בתקופה המאוחרת ביותר, בראשית המאה השלוש עשרה, בקהילה השאמית בת הזמן במצרים.³⁰ עובדה זו עשויה להסביר את ריבוי קטעי סידורים האוחזים בלשון זו.

עיון במילות הפתיחה של הברכה שבשני ענפי הנוסח אפשר שהוא מוסיף חיזוק לכיוון ההתפתחותי המוצע. כפי שציין יוסף היינימן, לשון הברכה שבפתיחת נוסח 2 א"י ובנוסח הבבלי ('אשר בדברו מעריב ערבים') בולטת בייחודה.³¹ בדרך כלל בלשון הברכות לאחר מטבע הברכה בא טופס הברכה בלשון הווה (בינוני פועל), ואם נקטו משפט זיקה הפותח ב'אשר', כגון 'אשר בחר בנו' או 'אשר יצר אתכם בדין', ההמשך הוא תמיד בלשון עבר. רק בברכת 'מעריב ערבים' שבענף נוסח 2 א"י ובבל בא משפט זיקה הפותח ב'אשר', ושהמשכו בבינוני פועל. היינימן הסביר יחידאיות זו בשיקול ספרותי, ואולם אפשר גם לשער שמדובר בשריד של מטבע ברכה קדום טרם התבססות מטבע הברכה השגור, שריד שמפאת קדמותו נמנעו המתפללים מלתקנו.³² בין כה ובין כה בענף 1 א"י, העיבוד הפייטני, תוקן הנוסח למטבע הברכות ה'תקני'.³³

העיבוד הפייטני שבענף 1 א"י פותח בשבח האל, המחליף בין הימים ללילות במועדם, שבח שהיה בעיני הפייטן עיקר הברכה, ובתוך כך הוא מקצר ומתעלם מן החכמה והרצון שהודגשו

של ברכת קדושת היום בשבתות, נטועים, כא (תשע"), עמ' 1–18 (<http://herzogpress.herzog.ac.il/>) (UploadFiles/5_1428-372017_elizur.pdf).

29 פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים', קבץ על יד, יג (תשנ"ו), עמ' 102–104 ובמקומות נוספים. ראו גם את הדיון להלן בנוסחי ברכת המעריב של לילות שבת ומוצאי שבתות.

30 פרידמן, מעריב של שבת (לעיל הערה 7).

31 ראו: י' היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 61, הערה 24.

32 בנוסח 'אשר בדברו' נעשו כמה ניסיונות לתיקון הנוסח החרגי. בקטע מ נרשם: 'אל אשר בדברו', ובקטע לט הושמטו המילים 'אשר בדברו', וככל הנראה יש להשלים את הרשום לאחר מכן: '[המ]עריב [...]'. בקטע יג חסרות המילים 'אלהינו [...] בדברו', והוא נמשך: 'מעריב' וכו' (על נוסח זה ראו לעיל הערה 25).

33 פרידמן סבר שהברייתא 'פתח ביוצר אור וסיים במעריב ערבים' שנדונה לעיל (הערה 10) מן התלמוד הבבלי 'כפשוטה תואמת את הנוסח הארץ ישראלי "בא" אמ"ה (ה)מעריב ערבים' וכו', בלי "אשר בדברו", ומדבריו משתמעת קדימות מופלגת לנוסח 1 א"י של הברכה. ראו: פרידמן, מעריב של שבת (לעיל הערה 7), עמ' 180. אולם לאור דברינו עד כה הדברים אינם מסתברים. צודק פרידמן שיש קושי מסוים בחסרון הבאת המילים 'אשר בדברו' בברייתא, אך אין הוא קושי גדול, שכן התנא בחר בצמד המילים העיקריות לשם ביטוי הטעות של המברך ובהקבלה לצמד המילים 'יוצר אור'. לאמתו של דבר הלשון שבברייתא גם אינה כדויקו של הנוסח שייחס לה פרידמן, שכן היא חסרה את ה"א הידיעה בראשה ודווקא תואמת יותר את הלשון שבאחריה בנוסח 'אשר בדברו מעריב ערבים'. העובדה שרש"י לא הרגיש בחסרון המילים 'אשר בדברו' והשלימן מעצמו מלמדת שאין בחסרון מילים אלו קושי משמעותי.

בקבוצת הנוסח הפרוזאית (נוסח 2 א"י, בבל). ברוב עדי הנוסח המשיך הפייטן בפסוק 'מונה מספר לכוכבים לכלם שמות יקרא' (תה' קמו 4), המתאים להזכרת הכוכבים בנוסח הפרוזאית (נוסח 2 א"י, 1 בבל). לאחר מכן ממשיכה הברכה בכמחצית מן הקטעים להזכרת מידת היום והלילה יחדיו, כפי שמובא בפי אביי בתלמוד הבבלי. מרכיב זה נרשם גם בקבוצת הנוסח הארץ ישראלית של הענף הפרוזאית (2 א"י), וחלק זה הוא כנראה מן המרכיבים הקדומים של הברכה, שאביי רק ציינם בדבריו.³⁴

לבירור הנוסח הקדום והתפתחותו

לעיל עמדנו על קדימותו של הענף הפרוזאית (2 א"י, בבל), אשר בעקבותיו התפתח הענף הפייטני (1 א"י). מלבד לשונות הפתיחה והחתימה ברכה זו בנוסחה הקדום בנויה משני חלקים עיקריים: שבת האל על שינוי הזמנים ו'מדת יום בלילה'.

החלק הראשון פותח במילים 'אשר בדברו מעריב ערבים' וחותם במילים 'ומסדר את הכוכבים במשמורתיהם ברקיע כרצונו'. הפתיחה והחתימה של חלק זה מזכירות במפורש את המעבר אל הלילה, והדבר נעשה בדירוג מה מראשית הערב ועד סידור הכוכבים. יש להדגיש שהברכה מכוונת בעיקר לשלב ההשתנות מן היום ללילה: 'מעריב ערבים', 'ומסדר את הכוכבים'. שלב זה הוא רגע משמעותי, שמעורר את המתפלל לברך, ושבו כבוד יוצר מעין חיוב לברך.³⁵ מבחינה

34 ראו לציין שכאשר באה ברכת המעריב בלשון פיוט לאחד מימות השנה המצוינים, הקדימו לה לעתים החונים את לשון העיבוד הפייטני הארץ ישראלי (ענף 1 א"י), שכבר נתפס כלשון של קבע, אך ללא הפסוק ('המונה' וכו') וללא התוספת על הנוסח המובא בפי אביי ('מעביר' וכו'). ראו את קטעי הגניזה: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 24.3; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S F8.143; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 120.113; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.161; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 156.24; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 158.16. וכך גם בנוסח הברכה המובא בשאלה שנשלחה אל ראב"ם, ושנדונה בהרחבה אצל פרידמן, מעריב של שבת (לעיל הערה 7), עמ' 147-149 וכן להלן.

35 על הצורך לשבח את האל ברגע השתנות היום ניתן ללמוד ממספר מקורות. כך למשל הובא לעיל ליד הערה 13 המדרש על אודות הרשע אשר רואה את החמה זורחת או שוקעת ואינו מברך. בתלמוד הירושלמי מתוארות שלוש התפילות שבכל יום בויקה ישירה להתחלפות הזמנים: 'מאיכן למדו שלש תפילות? ר' שמואל בר נחמני אמ' כנגד שלשה פעמים שהיום משתנה על הבריות. בשחר צריך לאדם לומר מודה אני לפניך יי אלהי ואלהי אבותי שהוצאתני מאפילה לאורה. במנחה צריך אדם לומר מודה אני לפניך יי אלהי ואלהי אבותי כשם שזכיתני לראות התמה במזרח כך זכיתני לראות במערב. בערב צריך לומר יהי רצון מלפניך יי אלהי ואלהי אבותי כשם שהייתי באפילה והוצאתני לאורה, כך תוציאני מאפילה לאורה' (ירושלמי, ברכות ד, א [ו] ע"א; טור 32, שו"ת 24-17), ומעין זה בבראשית רבה סח, ט [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 779]. התפילה בעת השתנות הזמנים וזתה לחשיבות מיוחדת גם בכת מדבר יהודה: 'עם קצים אשר חקקא ברשית ממשלת אור עמ תקופתו ובהאספו על מעון חוקו ברשית אשמורי חושכ כיא יפתח אוצרו וישתהו עלת ובתקופתו עם האספו מפני אור' (סרך היחד, טור י, שו"ת 1-2, ראו: מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים, א,

רעיונית הברכה מציגה את הערבת הערב כחלק מפעולת הבריאה המתמשכת, הנעשית על ידי דיבור, והמונעת על ידי תבונתו ורצונו של האל.

הפתיחה והסיום של החלק הראשון הם היסודות המוצקים והיציבים יותר בברכה, ואולם ביניהם מובאים עוד שלושה חלקים: 'פותח שערים', 'משנה עיתים', ו'מחליף את הזמנים'. חלקים אלה מדגישים אף הם את תהליכי השינוי שמחולל האל, אולם הם כלליים יותר, ללא ציון מפורש של הלילה עצמו. יש להעיר שרוב העדים של נוסח זה חסר לפחות אחד מחלקים האלה.³⁶ מכאן עולה האפשרות שמדובר בתוספות משניות של גיבוב על הנוסח הגרעיני המוצק.³⁷

שינויי הנוסח והמיקום של שבחים אלה וי"ו החיבור המצויה בין החלקים יוצרים הבדלי פיסוק וממילא גם שינויים במשמעות הברכה. המילה 'משנה' בתוספת וי"ו החיבור לאחר 'בחכמה' בקטעים כ, כב, כד, כה ועוד והמילה 'מסדר' בתוספת וי"ו החיבור לאחר המילה 'בתבונה' בקטעים יז, כ, כא, כב ועוד מעמידות את תיאורי אופן הפעולה כולם בסוף כל אחת מצלעות המשפט: מעריב ערבים – בחכמה, פותח שערים – בתבונה.³⁸ על פי חלוקה זו נראה כי מילות הפתיחה 'אשר בדברו' הן מעין פתיחה כוללת או כותרת לשבחים כולם, והמברך ממשיך ומפרט אותם.³⁹

לעומת זאת בקטעים מעטים (טו, יט) באה המילה 'בתבונה' בתוספת וי"ו החיבור ויוצרת חלוקה שונה: וי"ו החיבור שלפני 'בתבונה' משנה את מבנה המשפט כולו כך שאופן הפעולה מצוי בתחילת הצלע ולא בסיומה. באופן זה פתיחת הברכה 'אשר בדברו' אינה פתיחה כוללת לשבח המתפרט בהמשך, אלא היא מתפקדת כאחת המקבילות המתארות את פעולת האל: בדברו – מעריב ערבים, בחכמה – פותח שערים, ובתבונה – מסדר את הכוכבים.

מאחר שבמרבית עדי הנוסח וי"ו החיבור נעדרת לחלוטין, שתי אפשרויות הפיסוק אפשריות באותה המידה, אולם האפשרות שלפיה אופן הפעולה מצוי בתחילת כל צלע היא זו שהתקבלה במרבית הקהילות בימי הביניים.⁴⁰ הכרעה שונה מצויה בתקופה מאוחרת יותר אצל ר' יצחק

מהדורת א' קימרון, ירושלים תש"ע, עמ' 228). וראו גם: מגילת הסרכים, מהדורת י' ליכט, ירושלים תשכ"ה, עמ' 201–211; וכן: ב' ניצן, תפילת קומראן ושירתה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 38–41.

36 וכן בקטעים אחדים סדר החלקים שונה (כו, לג).

37 על תוספות של גיבוב ראו: ארליך, תפילת העמידה (לעיל הערה 12), עמ' 15.

38 עם זאת הרחבת התיאור של שינוי הזמנים בענפים המורחבים יותר לא גררה הרחבה תואמת של תיאורי אופן הפעולה. תופעה ייחודית מצויה רק בקטע אחד, שנוספה בו לרצף אופני הפעולה ה'דעה': 'אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה, פותח שערים בתבונה, ומשנה עתים בדעה' (קטע מג). הוספת ה'דעה' מאפשרת ליצור חלוקה מאוזנת בין מרכיבי השבח – לכל פעולה שמימית נוסף תיאור של האופן שבו הוא נעשה.

39 האפשרות ש'בדברו' מוסב על הערבת הערב בלבד סבירה פחות, שכן באופן זה נקשרים לפעולה אחת שני תיאורים של אופן הפעולה, 'בדברו' ו'בחכמה'. ייתכן שהמילה 'כרצונו' בסוף פירוט השבח משמשת כתיאור האופן של החטיבה האחרונה: 'מסדר את הכוכבים [...] כרצונו'. אם כך אף גם בצלע זו של הברכה תיאור האופן נמצא בסוף הצלע ולא בתחילתה. אך ייתכן גם כי מדובר בחתימה כללית הדומה למילה 'בדברו' הפותחת את החטיבה.

40 למשל בסידור הרוקח ובסידורים אשכנזיים רבים נכתב: 'אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה פותח

לוריא (האר"י), שפעל במאה השש עשרה בצפת; הוא קבע בנוסח התפילה שלו: 'תפלת ערבית בברכה ראשונה דמעריב ערבים יאמר כך: "אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה" ויפסיק, ואח"כ יאמר "פותח שערים בתבונה" ויפסיק, ואח"כ יאמר "משנה עתים" וכו'".⁴¹ הנחיה זו של האר"י השפיעה השפעה ניכרת על נוסח התפילה שבסידורי עדות המזרח, אשר אימצו את הוראותיו,⁴² בעוד שבסידורים האשכנזיים, אף באלה המבוססים על קבלת האר"י, הנוסח נותר כפי שהיה בסידורים האשכנזיים לאורך ימי הביניים.⁴³

שערים ובתבונה משנה עתים [...] (ראו: ר"א מגרמייזא, פירושי סידור התפילה לרוקה, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' תמד), וכן גם בסידורים אשכנזיים קדומים כדוגמת סידור אשכנז, כ"י פרמה, פלטינה 1914 (דה רוסי 907; ריצ'לר 1011), ומחזור לימים נוראים כמנהג צרפת, כ"י פרמה, פלטינה 3006 (דה רוסי 654; ריצ'לר 1064); שני סידורים אלה מתוארכים למאה הארבע עשרה. וכך הוא במרבית סידורי התפילה האשכנזיים מימי הביניים שבדקנו. במחזור ויטרי בחלק מכתבי היד וי"ו החיבור נמצאת לפני 'ובתבונה' ובחלק לפני 'ובחכמה', אולם מבחינת החלוקה ומבנה הברכה התוצאה זהה. ראו: מחזור ויטרי, א, מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, עמ' קנב, ושינויי הנוסח הנזכרים שם. במחזור האיתלקיים הנוסח הוא: 'אשר בדברו מעריב ערבים ובחכמה פותח שערים ובתבונה משנה עתים [...]'. (מחזור מנהג רומא לכל השנה, כ"י פרמה, פלטינה 3004 [דה רוסי 483; ריצ'לר 926], דף 23א; מחזור מנהג רומא לכל השנה, כ"י פרמה, פלטינה 3003 [דה רוסי 420; ריצ'לר 996], דף 14ב). לעומת זאת במרבית הסידורים כמנהג ספרד שבדקנו אין פיסוק או וי"ו החיבור העשויים ללמד על חלוקת המשפט. בסידור כמנהג קטלוגיה המתוארך למאות הארבע עשרה או החמש עשרה נכתב: [...] אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה פותח שערים בתבונה משנה עתים ומחליף את הזמנים' (סידור מנהג קטלוגיה לכל השנה, כ"י פרמה, פלטינה 1738 [דה רוסי 386; ריצ'לר 1080], דף 65ב; סידור כמנהג ספרד לכל השנה, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5866 [מרגליות 693], דף 10א ועוד רבים). עם זאת מפירושי התפילות של ר' יהודה בר' יקר, מפירושו של ר"א אבודרהם ומפירושים אחרים עולה כי גם אצלם החלוקה דומה לזו המצויה בסידורים האשכנזיים: 'בחכמה פותח שערים ובתבונה משנה עתים, רמז כי בחכמה אינו אלא פותח, ובתבונה פועל אחריה יותר' (ר' יהודה בר' יקר, פירוש התפילות והברכות, ירושלים תשל"ט, עמ' עח; וראו גם: אבודרהם השלם, ונציה שכ"ו, דף נא ע"א; חידושי הרשב"א, ברכות יב ע"א, ד"ה 'הכי גריס'). מגמה זו עולה גם מסידור ספרדי חריג בן המאה הארבע עשרה שמצויה בו וי"ו החיבור: 'אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה פותח שערים ובתבונה משנה עתים ומחליף את הזמנים' (כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27126 [מרגליות 692], דף 87א).

41 ר' חיים ויטאל, שער הכוונות, ירושלים תרס"ו, דף נא ע"ד. הסידור שעליו התבסס האר"י בקביעת נוסח התפילה הוא סידור כמנהג ספרד שנדפס בוונציה בשנת רפ"ד. בסידור זה, כמו ביתר הסידורים הספרדיים שנזכרו לעיל, אין פיסוק או חלוקה פנימית כך שקשה לדעת כיצד נהגו לברך את הברכה בפועל. ראו: סידור לכל השנה כמנהג ספרד, ונציה רפ"ד, דף פד ע"א.

42 כך כתב הבן איש חי: 'פסוקי הדברים של ברכה הראשונה הוא כך, מעריב ערבים בחכמה ואח"כ פותח שערים בתבונה, וישים ריוח ביניהם כדי שיהיה נשמעה "בחכמה" על מעריב ערבים, ותיבת "בתבונה" על פותח שערים [...]'. (בן איש חי, דרשות על התורה, ירושלים תשי"ז, שנה ראשונה, פרשת פקודי, סעיף ד). דיון הלכתי בפער בין הנחיית האר"י לבין המנהג הרווח מצוי אצל ר' כלפון הכהן, שכתב: [...] בברכת אשר בדברו מעריב ערבים. "בחכמה פותח שערים. בתבונה משנה עתים" וגו'. זהו הלשון השגור בפי הכל וכן פירש הרב אבודרהם והרב יעב"ץ ז"ל. והנה בשם רבינו האר"י ז"ל כתבו שהוא באופן זה: 'אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה. פותח שערים בתבונה'. דבזה הבחור יבחר או דרך הפשטנים לחוד ודרך המקובלים לחוד' (ר"כ הכהן, שו"ת שואל ונשאל, ה, נתיבות תש"ם, אורח חיים, ס' קיד).

43 זאת ככל הנראה בשל המסורת המובאת בשמו של האר"י בספר 'פרי עץ חיים': 'בחכמה פותח שערים: נגד

'מידת יום בלילה ומידת לילה ביום'

בדיון בנוסח הפתיחה של ברכת יוצר שבשחרית קבע רבא כי יש להזכיר מדת יום בלילה ומדת לילה ביום'.⁴⁴ ואביי הוסיף כי בתפילת ערבית רעיון זה מובע במילים 'גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור'.

ייחוס כוח זה לאל מתואר במדרש כהנגדה ברורה לתפיסות אליליות: "כי גדול ה' ומהולל מאד" (תה' צו 4) – שהוא גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור, ומי עושה כן? הקב"ה. אבל "כל אלהי העמים אלילים" (שם 5).⁴⁵ נראה כי מדרש זה, כמו דברי רבא ואביי עצמם, מתמודד עם תפיסות מקבילות שביקשו להפריד בין אלוהי היום לאלוהי הלילה, כשתי רשויות ששולטים בהן כוחות נפרדים. אל מול עמדות אלה ביקשו האמוראים להדגיש כי אין הפרדה בין שתי ה'מידות', אלא הן שלובות זו בזו, ושבחו של האל הוא ביכולתו המתמדת והבלעדית להעביר את העולם ממצב אחד למשנהו.

מלבד דברי אביי עצמם, הנזכרים בתלמוד, יש בברכה לשונות המרחיבות את דבריו: התוספת 'מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ובין לילה' מוצקה ומצויה ברוב המוחלט של עדי הנוסח, ולא מן הנמנע כי היא נוספה כבר בשלב מוקדם יחד עם הלשון המובאת בדברי אביי. לעומת זאת התוספת המקדימה את דברי אביי, 'בורא יום/יומם ולילה', המבטאת אף היא את הרעיון של שליטת האל בשני חלקי היממה, מצויה רק בקטע גניזה אחד שזוהה כארץ ישראל,⁴⁶ ובנוסחים הבבליים היא מצויה רק בכמחצית מעדי הנוסח. לפיכך ניתן להניח כי מילים אלה נוספו בשלב מאוחר ולא היו חלק מהנוסח הקדום.⁴⁷

בריאה [...] אח"כ בתבונה משנה עתים: נגד יצירה [...] אח"כ ומחליף את הזמנים: נגד עשייה (ר' מאיר פופרש, פרי עץ חיים, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' שיח). גרסה זו התקבלה בסידורי האר"י האשכנזיים כדוגמת סידור ר' אשר, לבוב תקמ"ח, דף קסג ע"א; סידור ר' שבתאי ואחרים. עוד על הבדלי המנהגים במאה התשע עשרה כתב ר' שם טוב גאגין: 'בלונדון ואמשטרדם גורסין "מעריב ערבים, בחכמה פותח שערים, בתבונה משנה עתים", אבל בא"י וסת"מ [סוריה, תוגרמה (תורכיה), מצרים] קוראים כן "מעריב ערבים בחכמה, פותח שערים בתבונה, משנה עתים" וגו'. בסדור העמרמי "ובתבונה משנה עתים", בואו, ונוסח סדורנו בלא וא' (ר' שם טוב גאגין, כתר שם טוב, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' קסו).

44 בבלי, ברכות יא ע"ב. בהמשך מימרה זו נמסרת בשמו של רבה בר עולא (שם יב ע"א).

45 מדרש תהלים צו, ב (מהדורת בובר, דף ריא ע"א).

46 להלן קטע ג. קטע זה נדון גם אצל פליישר, קריאת שמע (לעיל הערה 2), עמ' 282 (עמ' 777).

47 כך שיער כבר ר' אהרן ב"ר יוסף הלוי מברצלונה (הרא"ה) בפירושו לדברי הגמרא: 'גולל אור מפני חשך וחושך מפני אור – פי' מסתברא דהינו לישראל קמא דהו אמרי נינהו בברכה ראשונה בערב, דאילו לדידן הוה ליה למימר בורא יוםם ולילה דקדים' (חידושי הרא"ה על מסכת ברכות, ניו יורק תשל"ט, דף יא ע"ב, עמ' יד, וראו ביאור הדברים ב'שיטה מקובצת' על אתר).

משפטי חתימה

ברוב קטעי הסידורים הבבליים והארץ ישראלים שבענף 2 מסתיימת הברכה במילות הפסוק 'ה' צבאות שמו קדוש ישראל' (יש' מז 4). קשה לקבוע את מעמדו של הפסוק כאן. מצד אחד בחלק משמעותי מן הסידורים הוא חסר, ושמו זו תוספת מאוחרת באופן יחסי שלא נקלטה באופן מלא; מצד אחר הוא נרשם הן בסידורים הבבליים והן בסידורים הארץ ישראלים. ייתכן כי הפסוק נקשר לטענתו של אביי שיש להגיש את היום והלילה יחד כחלק מהותי מכוחו הבורא של האל. רעיון מעין זה מצוי בתלמוד הבבלי: 'את שמע, דא"ל ההוא מינא לרבי: מי שיצר הרים לא ברא רוח, ומי שברא רוח לא יצר הרים, דכתיב: "כי הנה יוצר הרים ובורא רוח" (עמ' ד 13), אמר ליה: שוטה, שפיל לסיפיה דקרא "ה' צבאות שמו"'.⁴⁸ חתימת הפסוק מעמוס, 'ה' צבאות שמו', היא המענה של רבי על האפשרות שהעלה המין באשר לפיצול בין יוצר ההרים לבין בורא הרוח, שכן אל אחד שולט בכולם. כך גם הוספת הפסוק בסוף ברכת המעריב היא חיווק לדברי רבא ואביי על שליטת האל בכל צבא השמים כאחד.

בימי הביניים אכן הרגישו פוסקי ההלכה הספרדים בקושי שבתוספת זו וקראו לבטלה, שכן 'אין זה מעין חתימה סמוך לחתימה'.⁴⁹ לעומת זאת באשכנז דווקא הרחיבו את לשון החתימה: 'ה' צבאות שמו חי וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד', ותירצו זאת 'שאנו מתפללין "ה' ימלוך לעולם ועד" (שמ' טו 18), ויקויים הפסוק "והיה לעת ערב יהיה אור" (זכ' יד 7), ויאיר לנו והוי קצת מעין חתימה סמוך לחתימה'.⁵⁰

לסיכום עיקרם של דברים, התייעוד בעשרות רבות של קטעי גניזה מלמד שלשון הברכה 'אשר בדברו מעריב ערבים' שימשה באופן בלעדי בתפילת הערבית במנהג בבל. היא מצויה גם בכרבע מן הסידורים ששרדו מן המנהג הארץ ישראלי, אך נפוצה ממנה לשון אחרת של הברכה – 'המעריב ערבים בעתם'. בעקבות דברים שכתב פליישר על ברכה זו הוצע להסביר את הנתונים האלה בכך שהלשון 'אשר בדברו מעריב ערבים' היא נוסח קדום של הברכה שמצוי היה בשתי הפזורות, אך בארץ ישראל, בהשפעת תופעת הפיוט, עובדה לשון זו ללשון 'המעריב ערבים בעתם', וזו הפכה ברבות הימים לנוסח קבע רווח במנהג ארץ ישראל עד שנעלם עם דעיכתו של מנהג תפילה זה.

בעת הגשת המאמר למערכת 'תרביץ' הציעה פרופ' שולמית אליצור הצעה חלופית לניתוח

48 בבלי, חולין פז ע"א. בדפוסים האחרונים 'צדוקי' במקום 'ההוא מינא' – תיקון של הצנזורה.

49 אבודרהם השלם, ונציה שכ"ו, נא ע"ב; אגור השלם, ירושלים תש"ך, סי' שכט, עמ' סד; טור, אורח חיים, ירושלים תשנ"ג, סי' רלו.

50 טור (שם). בפרובנס נהגה החתימה 'ה' צבאות תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד' (ר"א הכהן מלוניל, ארחות חיים, ירושלים תש"ז, דין ברכו, עמ' כד). תוספות אלה הן ללא ספק מאוחרות, ונמצאות רק בכמה מן הסידורים שבגניזה. ייתכן כי הרחבות אלה גלשו מברכת הפסוקים שלאחר 'השכיבנו', שבה שכיח נוסח זה, ואף נזכר בברכות ההפטרה (מסכת סופרים יג, ט). מסתבר שזו נוסחה ניידת שנהגו להוסיפה במקומות שונים (תודתנו לפרופ' שולמית אליצור על הצעה זו).

ולהסבר של הנתונים. אליצור, על פי שיטתה שהברכות במתכונתן הקדומה כללו פסוק או פסוקים לפני מטבע החתימה,⁵¹ רואה בלשון 'המעריב ערבים בעתם' את הנוסח הארץישראלי הקדום יותר של הברכה. אין היא עיבוד פייטני אלא לשון תפילה קצרה בעלת תקבולת – כדרכן של לשונות תפילה קדומות לא מעטות – ובסופה הפסוק 'מונה מספר' וכו' (תה' קמז 4). לעומת זאת הלשון השגורה 'אשר בדברו מעריב ערבים' היא פרי עיבוד מאוחר ממנה, ואליצור מציעה להסביר את הימצאותה בסידורים על פי מנהג ארץ ישראל כתוצאה של השפעת מנהג בבל על לשון תפילתם של בני ארץ ישראל. אין לשלול הצעה זו, אך כאמור היא תלויה ברובה בקבלת התאוריה בדבר לשון הברכה הקדומה שכללה פסוק, וכן אין בה הסבר מספק לטעמנו לפשר היווצרותה של לשון הברכה השגורה.

ברכות המעריב לליל שבת ולמוצאי שבת

כפי שנדון בהרחבה לעיל, לשון ברכת 'המעריב ערבים' שרווחה במנהג ארץ ישראל (ענף 1) היא עיבוד פייטני קדום שפשט והתקבע עד שהפך לנוסח קבוע בפי מתפללים רבים על פי מנהג ארץ ישראל. וכאמור נוסחים מפויטים התקבעו בהקשרים נוספים בתפילות ישראל. כיוצא בזה קרה במנהג קהילות רבות במזרח בלשון ברכות קריאת שמע בלילי השבתות ובמוצאי השבתות, ואף עובדה זו כבר נדונה במחקר.⁵² שני פיוטים של ברכת המעריב, אחד של לילות השבתות והשני של מוצאי השבתות, פשטו עד שהתקבעו והפכו בקהילות רבות בתקופת הגניזה שהתפללו על פי מנהג בבל, נוסחים קבועים לתפילת ליל שבת ומוצאייה.⁵³ אפילו רב סעדיה גאון (רס"ג) רשם אותם בסידורו כנוסחים ש'אף על פי שאינם מעיקר הדין מותר לאומרם'⁵⁴ במקום נוסח הקבע, וסביר שרישומם בסידור סמכותי זה הוסיף לתפוצתם והתקבלותם.⁵⁵ פרידמן דן בהרחבה בברכת 'מעריב ערבים' המפויטת ללילות שבת הפותחת בלשון 'אשר כילה', והתייחס במיוחד לנוסחה בבית הכנסת השאמי בפסטאט.⁵⁶ בדברים הבאים נשלים את הדיון בהצגת שינויי הנוסח כפי שהם עולים ממוצאי הסידורים בגניזה ובדיון קצר בהם.

51 ש' אליצור, 'שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 425–473.
52 ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 25) עמ' 79–82. פליישר התמקד שם במעריב המפויט של מוצאי שבת, אך הדברים תקפים גם למעריב המפויט של ערב שבת.

53 על תפוצת המנהג במצרים, עיראק, ארץ ישראל, סוריה וארצות אירופה הנוצרית העידו אנשי אלכסנדריה בשאלה ששלחו אל הרמב"ם. ראו: תשובות הרמב"ם, ב, מהדורת י' בלאו, ירושלים תש"ך, סימן רס, עמ' 489; וראו גם: פרידמן, מעריב של שבת (לעיל הערה 7), עמ' 161.

54 על פי התרגום בתוך: סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' קיא. לשון זו לקוחה מדבריו על הברכות בערב שבת, אך דברים ברוח זו נרשמו גם בנוגע לברכות של מוצאי השבת.

55 ראו סדור רב סעדיה גאון (שם), עמ' קי–קיא, קכג–קכד.

56 פרידמן, מעריב של שבת (לעיל הערה 7).

הפיוט 'אשר כילה' לליל שבת מצוי בידינו ב־44 קטעי גניזה. נביא את נוסחו הנפוץ בתוספת חילופי נוסח מכתבי היד השונים המובאים בנספח:⁵⁷

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
אשר כלה מעשיו ביום השביעי ויקראהו שבת⁵⁸
מערב ועד ערב נתן מנוחה לעמו⁵⁹
גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור
מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה
ברוך אתה יי המעריב ערבים

לאחר מטבע הברכה הסטנדרטי המשך משפט הפתיחה מוצק ביותר ובא בכל כתבי היד: 'אשר כלה מעשיו ביום השביעי ויקראהו שבת'. משפט זה בעיקרו מבוסס על הפסוק 'יכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה' וכו' (בר' ב 2) אך סופו רומז גם לפסוק 'יקראת לשבת ענג לקדוש ה' מקבד' (יש' נח 13).⁶⁰ בקטעים אחדים נמשך המשפט בנימוק 'כי בו שבת' כלשונו ממש של הפסוק הבא בבראשית (שם 3), המדגיש את שביית האל. לעומת זאת הרוב הגדול של הקטעים מסתפק בתוספת מילה אחת, 'קדשו' או חלופתה 'למנוחה'. לאחר מכן ברוב הקטעים נוסף המשפט 'מערב ועד ערב נתן מנוחה לעמו', המבוסס על שני פסוקים: 'מערב עד ערב תשבתו שבתכם' (וי' כג 32) ו'ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל' (מל"א ח 56), המדגיש את נתינת השבת לעם ישראל.⁶¹ בקטעים אחדים נוספו למשפט זה המילים 'בקדושתו וכרצונו', וככל הנראה המילה האחרונה היא חזרה למילה 'כרצונו' בנוסח השגור.

לאחר הלשון המפויטת שבה הברכה לנוסח הנוכח בדברי אביי ותוספותיו הלקוחים מנוסח

57 אפראט מלא מובא בנספח שבסוף המאמר. קטעי הגניזה הבאים קטועים מדי ולכן לא נכללו באפראט: כ"י מנצ'סטר, ספריית אוניברסיטת ג'ון ריילנדס A 1094; כ"י מנצ'סטר, ספריית אוניברסיטת ג'ון ריילנדס B 2509; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 123.49; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 154.56; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.35; כ"י קיימברידג', וסטמינסטר קולג' T-S AS 103.12; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 110.235; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Lit. 1.49.

58 בכחצית מהקטעים נוסף: 'קדשו'. בכשליש מהקטעים נוסף: 'למנוחה'.

59 'מערב ועד ערב נתן מנוחה לעמו' חסר בכשליש מהקטעים. בקרוב למחצית מן הקטעים נוסף: 'בורא יומם ולילה'.

60 בפסוק זה הקריאה כרוכה גם בעונג, ובהשפעת הפסוק בשמונה קטעים נוספה מילה זו: 'ויקראהו ענג שבת'. יש לציין שכך הוא בסידור רס"ג במהדורה הנדפסת, אך בשאר עותקי סידור רס"ג אין מילה זו מעיקר נוסח הסידור.

61 'ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל ככל אשר דבר' (מל"א ח 56). דברי שלמה עוסקים אמנם בהקמת המקדש כמקום המנוחה, אלא שהפייטן הסב את דברי הפסוק לענין השבת. לשון קרובה מצויה בדברי רב גידל בתלמוד הבבלי: 'טעה ולא הזכיר של שבת, אומר: ברוך שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה... (בבלי, ברכות דף מט ע"א; ומעין זה בירושלמי, ברכות ז, ד [יא ע"ג; טור 59, שורות 3-4]).

הקבע.⁶² ככל הנראה לא רצו המתפללים לוותר על חובת אמירת מידת יום בלילה. לשון רחבה יותר של נוסח הקבע מצויה בחלק מן הקטעים ובהתאמה גם לשון הפיוט קצרה יותר. ייתכן כי הביקורת על לשון הפיוט והרצון לשמור על נוסח הקבע הובילו למגמה זו של הרחבת נוסח הקבע על חשבון הלשון המפויטת.

המקבילה לברכת 'המעריב ערבים' המפויטת 'אשר כילה' הנאמרת בליל שבת, היא הברכה המפויטת 'אל המבדיל', הנאמרת במוצאיה. פליישר הקדיש דיון מיוחד לברכת המעריב המפויטת הזו על כל חלקיה ועמד על מאפייניה הפייטניים.⁶³ נוסף על כך את הממצאים שהעלינו באשר ללשונה לאור 30 קטעי סידורים מן הגניזה המביאים את ברכת 'אל המבדיל':

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם

אל המבדיל בין קודש לחול / ומצפין לנוגה⁶⁴ החמה⁶⁵ / וחותרם בעד כוכבי רקיע⁶⁶

כדבר שנאמר האומר לחרס ולא יזרח ובעד כוכבים יחתום (איוב ט 7)⁶⁷

גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור

מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה

ברוך אתה יי המעריב ערבים

נוסח הברכה העולה מקטעים אלה מלמד כי מדובר בנוסח מגובש, ושיש הבדלים מעטים בלבד בין עדי הנוסח. אולם התמונה המצטיירת לאור קטעי הסידורים מן הגניזה שונה באופן בולט בנקודה אחת מהותית מן התמונה שעלתה מדיונו של פליישר, שהתבסס על הנוסח של סידור רס"ג במהדורה הנדפסת. כל הסידורים מן הגניזה, כולל כל עותקי סידור רס"ג הידועים לנו, מלמדים שהמתפללים בקהילות הגניזה לא ויתרו על החובה להזכיר מידת יום בלילה כלשון החובה מן התלמוד הבבלי, ואמרו את הלשון שנוכרת בפי אביי 'גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור' ואת התוספות שסביבה, כולן או קצתן.⁶⁸ לשון סידור רס"ג במהדורה הנדפסת עומד כעד יחיד על לשון הפיוט הקדום בטהרתו ללא חלקים מלשון הקבע כלל. כדברי פליישר זו עדות

62 בסידור רס"ג הנדפס מובא הנוסח באופן מצומצם בלבד כפי שנוכר בדברי אביי: 'גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור', אולם ביתר עדי הנוסח של הסידור הנוסח כולל גם את המשך הפסקה: 'מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה' (קטעים פב, צא, צח, קו, קח, קכג).

63 פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 25), עמ' 80-82.

64 בכשליש מן הקטעים נוסף: 'אור'.

65 במעט פחות מחצי הקטעים נרשם: 'חמה'.

66 בכמחצית מן הקטעים נרשם: 'הרקיע'.

67 בכשליש מן הקטעים נוסף: 'בורא יומם וליילה'.

68 רק בקטע קלה לא מובא המשפט 'גולל אור' וכו', אך לאחר הפסוק שבסוף הפיוט נאמר: 'כרצונו בורא יומם וליילה', ובכך כנראה סיפק את חובת הזכרת מידת הלילה ביום.

בהירה על מקורה הפייטני של לשון הברכות של מוצאי השבת, אך ספק רב אם זו עדות מהימנה על דרכי תפילתם של היחידים בני הזמן, וספק אם זו לשונו המקורית של סידור רס"ג עצמו.⁶⁹

נספח:

טבלאות כתבי היד וחילופי הנוסחים

ברכת המעריב בסידורי מנהג ארץ ישראל, ענף 1

מספר	סימן כתב היד	עיתוי	מנהג
א	אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 99.7	לא ידוע	ארץ ישראל
ב	מנצ'סטר, האוניברסיטה, ספריית ג'ון ריילנדס B 2013	לא ידוע	ארץ ישראל
ג	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3756.7	חול	ארץ ישראל
ד	פריז, מוצרי IV.A.1	חול	ארץ ישראל
ה	פריז, מוצרי V.94.2, פריז, מוצרי V.74.2	לא ידוע	ארץ ישראל
ו	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K 27.17	חול	ארץ ישראל
ז	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 10.15	חול	מעורב
ח	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.28e	לא ידוע	ארץ ישראל
ט	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 155.138	לא ידוע	מעורב
י	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 156.113	חול	ארץ ישראל
יא	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS J 502	לא ידוע	ארץ ישראל

ברכת המעריב בסידורי מנהג ארץ ישראל, ענף 2

מספר	סימן כתב היד	עיתוי	מנהג
יב	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2011.3-4	מוצאי שבת	מעורב
יג	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.6	חול	ארץ ישראל
יד	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 24.5	מוצאי שבת	ארץ ישראל
טו	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 119.139	מוצאי שבת	ארץ ישראל
טז	קיימברידג', וסטמיניסטר קולג' Lit. I.110	ליל שבת	ארץ ישראל

ברכת המעריב בסידורי מנהג בבל

מספר	סימן כתב היד	עיתוי	מנהג
יז	אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 51.79-88	חול	בבל (סידור רס"ג)
יח	אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 93.4	חול	בבל

69 ראו קטעי סידור רס"ג שצוינו לעיל הערה 62.

בבל	חול	אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 34.10–20	יט
בבל	חול	ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4° 577.4.95	כ
בבל	חול	לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10578 C 2	כא
בבל	חול	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1054.1–6	כב
בבל	חול	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1983.1	כג
בבל	חול	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 1983.2–3	כד
בבל	חול	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2414.1–10	כה
בבל	לא ידוע	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2755.5	כו
בבל	חול	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3093.2	כז
בבל	לא ידוע	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3137.2	כח
בבל	חול	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3269.1–7	כט
בבל	חול	סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית Evr. III B 145	ל
בבל (סידור רשב"ן)	חול	סינסינטי, היברו יוניון קולג' 1308	לא
בבל	לא ידוע	פריז, מוצרי IV.A.75	לב
בבל	יום הכיפורים	פריז, מוצרי IX,96	לג
בבל	חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1080 10.2	לד
בבל	חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1081 2.76	לה
בבל	יום הכיפורים	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3159.8	לו
בבל	לא ידוע	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K 25.287	לז
בבל	חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 9.5	לח
בבל	מוצאי שבת	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10 H 8.6	לט
בבל (סידור רשב"ן)	חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Arabic 36.2	מ
בבל (סידור רס"ג)	חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Arabic 36.54	מא
בבל	חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Arabic 36.58	מב
מעורב	יום הכיפורים	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 24.137.7	מג
בבל (סידור רשב"ן)	חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 24.137A.4	מד
בבל	חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 24.137A.12	מה
בבל	חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 28.77	מו
בבל (סידור רמב"ם)	לכל ימות השנה	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 28.247	מז
בבל	ליל שבת	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 38a.31	מח

מט	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 71.63	לא ידוע	בבל
נ	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 123.43	לא ידוע	בבל
נא	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 149.140	חול	בבל
נב	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 150.23	ליל שבת	בבל
נג	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 151.65	חול	בבל (סידור רס"ג)
נד	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 151.80+T-S NS 151.81	יום הכיפורים	בבל
נה	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 153.146	חול	בבל
נו	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 154.101	חול	בבל
נז	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 155.13	חול	בבל
נח	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S AS 104.19 + T-S NS 156.58	חול	בבל
נט	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 157.26	חול	בבל
ס	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 157.89	חול	בבל
סא	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 157.144	לא ידוע	בבל
סב	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 157.167	חול	בבל
סג	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 157.177	יום הכיפורים	בבל (עבוד של סידור רס"ג)
סד	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 158.48	לכל ימות השנה	בבל (סידור הרמב"ם)
סה	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 159.46 + ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 3371.13-14	חול	בבל
סו	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 159.212	חול	בבל
סז	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 197.3	חול	בבל
סח	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 265.22	חול	בבל (סידור רס"ג)
סט	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS 265.44	חול	בבל
ע	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S NS J 503-505	חול	מעורב
עא	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S AS 100.31	לא ידוע	בבל
עב	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S AS 101.47	ליל שבת	בבל
עג	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S AS 101.142+T-S AS 101.216	לא ידוע	בבל
עד	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S AS 106.79	חול	בבל
עה	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	T-S AS 110.111	לכל ימות השנה	בבל

בבל	מוצאי שבת	T-S AS 110.186	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	עו
בבל	לא ידוע	T-S AS 110.298	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	עז
בבל	לא ידוע	T-S AS 110.330	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	עח
בבל	לא ידוע	T-S AS 110.388	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	עט
בבל	לא ידוע	T-S AS 127.22	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	פ
בבל	לא ידוע	Lit. I.149	קיימברידג', וסטמינסטר קולג'	פא

סידורי מנהג ארץ ישראל ענף 1

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
 המעריב ערבים בעתם ומכין לילות בזמניהם
 מונה מספר לכוכבים לכולם שמות יקרא
 גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור
 מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה
 ברוך אתה יי המעריב ערבים

1. העולם] נוסף אשר בדברו ז, י | המעריב] מעריב ז, י | ומכין] מכין ו, ז, ח | המכין א, ג, ה 3. מונה [...] יקרא]
 נוסף בורא יום ולילה ג | חסר ב, ז, ט | מונה] המונה ה, ו | שמות] בשם יא 4–5. גולל [...] ללילה] חסר א, ד, ה, ו,
 יא | נוסף יי צבאות שמו ושמו חי וקיי[ם] ז

רשימת המקורות:

א קטוע במחציתו השנייה; ב קטוע במחציתו השנייה; ג קרוע לאחר 'חושך מפני'; ד שלם; ה קטוע מעט באמצע
 ובסוף; ו שלם; ז שלם; ח שלם; ט קרוע לאחר 'בין יום'; י קרוע לאחר 'חושך'; יא שלם.

סידורי מנהג ארץ ישראל ענף 2

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
 אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה פותח שערים בתבונה
 משנה עיתים מחליף את הזמנים
 מסדר את הכוכבים במשמרותיהם ברקיע כרצונו
 גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור
 מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה
 יי צבאות שמו קדוש ישראל
 ברוך אתה יי המעריב ערבים

1–2. אלהינו [...] בדברו] חסר יג 2. מעריב] המעריב יג | בחכמה [...] בתבונה] חסר יג | בחכמה [...] שערים] חסר
 יד | פותח] פוקח טו | בתבונה] ו[בתבו]נה טו | 3. משנה [...] הזמנים] חסר טו, טז | משנה] המשנה יג | נוסף את
 העתים יג | מחליף] ומ[ח]ליף יב | המחליף יג 4. מסדר את הכוכבים] הסודר כל הימים יג | מסדר] ומסדר יב, יד |
 במשמרותיהם [...] כרצונו] חסר יג 5. אור [...] אור] חושך מפני אור ואור מפני חושך יג 6. מעביר] ומעביר יג |
 ומבדיל [...] ללילה] חסר יג | ומבדיל] המבדיל יד | ללילה] ובין לילה טו | לילה יד 7. יי [...] ישראל] חסר ונוסף
 היא תהלתך ותפארתך צורינו מלכינו יי צבאות שמך בקר וערב ונהללך ונברכך בלבב שלם ובנפש חפיצה יג

רשימת המקורות:

יב קטוע מעט באמצע וקרוע לאחר 'כרצונו'; יג שלם; יד קטוע מעט; טו קטוע באמצע וקרוע לאחר 'ובין'; טז שלם

סידורי מנהג בבל

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
 אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה פותח שערים בתבונה
 משנה עתים ומחליף את הזמנים
 ומסדר את הכוכבים במשמרותיהם ברקיע כרצונו
 בורא יומם ולילה
 גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור
 מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה
 יי צבאות שמו קדוש ישראל
 ברוך אתה יי המעריב ערבים

1. אתה [...] העולם] חסר כו | אתה] חסר לו, מ, נו | מלך העולם] חסר מה 2. אשר בדברו] חסר לט | אל אשר בדברו
 מ | מעריב] במעריב כו | [...] עריב לט | בחכמה] בחכמו כו | בחמה מו | חסר כט | פותח [...] בתבונה] חסר כ, כב, כג,
 כד, כה, כו, כז, כט, לב, לו, לח, מא, מב, מה, מו, נג, נו, ס, סא, סב, סג, סד, סה, סט, עד, עז, עח, עה, פ, פא | פותח]
 ופותח ל | בתבונה] ובתבונה יט 3. משנה] ומשנה כ, כב, כד, כה, מ, מא, מג, נג, נו, ס, סב, סט, עח, עט, פ | משני
 כג, נא | משתה ע | משנה עתים] חסר יז, יח, כא, כח, לב, לג, מט, נט, סו, סח | עתים] נוסף בתבונה כ, כב, כג, כד,
 כה, כו, כז, לו, מא, מב, מו, נג, נו, ס, סא, סב, סג, סה, סט, עד, עז, פא | נוסף בדעה מג | ומחליף את הזמנים] חסר
 יז, יח, כ, כא, כב, כד, כה, כו, כח, מא, מב, מג, מו, מט, נג, נו, נט, ס, סא, סב, סג, סה, סו, סח, סט, עז, עח, עט,
 פ, פא | זמנים לח | נוסף בתבונה לב | נוסף משנה עתים לג | ומחליף] מחליף כג, לב, לג, לו, מח, נב, נד, נד, ע,
 עד 4-8. במשמרותיהם [...] ישראל] חסר כו 4. ומסדר] מסדר יח, כה, כו, מז, נא, נד, סא, סד, סו, סח, ע, פא |
 את] חסר יח | הכוכבים] נוסף ומחליף את הזמנים כו. | במשמרותיהם] במשמרותים עד | במשמרותם סט | במשמרתם
 פ | ומשמרותיהם יט | כמשמרותיהם כ | ברקיע כרצונו] חסר עה, פ 5. בורא יומם ולילה] חסר יח, כב, ל, לו, מה,
 מו, מט, נא, נב, נג, נו, ס, סב, סג, סה, ע, פ, פא | נוסף בגליון עז | יומם] יום כה, לב, לח, מ, מא, מב, מג, נ, סא, סו,
 עז 6. גולל] וגולל כא, מא, מג | גולה כח | וחושך מפני אור] חסר כח 7. מעביר [...] ללילה] חסר סד | מעביר]
 המעביר לד, לה, מח, נד, סז, ע | ומעביר כה, מט 7-8. ומבדיל [...] ישראל] חסר כח | ומבדיל] מבדיל לו, מו, נו,
 סו, עה, עז | המבדיל לג, לה, מח, נד, ע, עב | ללילה] ובין לילה יט, לד, לה, מו, מח, נ, נח, סז, ע, עב, עה, פא | לילה
 לו, עג 8. יי [...] ישראל] חסר יח, כ, כד, לב, לד, מב, מט, נו, נט, סב, סו, סז, סח, עז, פ, פא | נרשם בגליון בידי
 הסופר כה | שמו [...] ישראל] חסר סא | קדוש ישראל] חסר יט, כב, ל, לה, לו, לט, מו, נ, נא, נב, סה, ע, עב | נוסף
 ושמו חי וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד נ, נב | נוסף ושמו אל חי וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד מו | נוסף
 ושמו חי וקיים סה | נוסף ושמו חי וקיים תמיד הוא ימלוך עלינו לעולם ועד ע | נוסף ושמן חי וקיים תמיד ימלוך לעולם
 ועד לט | נוסף שמו חי וקיים תמיד לעולם ועד נא | נוסף חי וקיים תמיד ימלוך לעולם ועד יט, כב | נוסף חי וקיים תמיד
 הוא ימלוך עלינו לעולם ועד לה

רשימת המקורות:

יז שלם; יח שלם; יט קטוע מעט במחציתו השנייה; כ שלם; כא קרוע בהתחלה עד 'שערים'; כב קטוע מעט; כג שלם;
 כד שלם; כה שלם; כו שלם; כז שלם; כח שלם; כט קטוע מאוד וקרוע לאחר 'ברקיע'; ל שלם; לא קטוע במחציתו
 הראשונה; לב שלם; לג קטוע מעט; לד שלם; לה שלם; לו שלם; לז שלם; לח שלם; לט שלם; מ קרוע לאחר 'וחשך

מפני'; מא שלם; מב שלם; מג שלם; מד שלם; מה שלם; מו שלם; מז שלם; מח שלם; מט קטוע מעט באמצע;
 נ קטוע מעט; נא שלם; נב קרוע בהתחלה עד 'משנה'; נג קטוע מעט; נד קטוע מעט; נה קרוע לאחר 'משנה'; נו שלם;
 נז שלם; נח שלם; נט קטוע מעט; ס קרוע לאחר 'מפני אור'; סא שלם; סב שלם; סג קטוע מעט וקרוע לאחר 'לילה';
 סד קטוע; סה קטוע מעט; סו שלם; סז שלם; סח קרוע בהתחלה וקטוע; סט שלם; ע שלם; עא קטוע וקרוע לאחר
 'במשמרותיהם'; עב שלם; עג קטוע; עד קרוע לאחר 'ברקיע'; עה קטוע; עו קטוע וקרוע לאחר 'הכוכבים'; עז קרוע
 לאחר 'לילה'; עח קטוע וקרוע לאחר 'כרצונו'; עט קטוע וקרוע לאחר 'במשמרותיהם'; פ קטוע; פא שלם.

ברכת המעריב לליל שבת – 'אשר כילה'

מספר	סימן כתב היד	מנהג
פב	אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 55.18–19	בבל (סידור רס"ג)
פג	אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 99.5	בבל
פד	לונדון, הספרייה הלאומית Or. 7943.7–8	בבל
פה	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2947.4	ללא מאפיינים מובהקים
פו	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2969.29–30	בבל
פז	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ⁷⁰ ENA 3131.13	ללא מאפיינים מובהקים
פח	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ⁷¹ ENA 3257.5	ללא מאפיינים מובהקים
פט	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3269.1–7	בבל
צ	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 3749.6	בבל
צא	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 4036	בבל (סידור רס"ג)
צב	סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית Evr. III B 122	בבל
צג	סינסנטי, היברו יוניון קולג' Acc. 1008	ללא מאפיינים מובהקים
צד	פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילוניה, גניזה 182	מעורב ⁷²
צה	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה ⁷³ T-S 12.173	בבל
צו	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 18.1	בבל
צז	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 18.2	בבל
צח	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 18.22	בבל (סידור רס"ג)
צט	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K 27.8	בבל
ק	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 9.2+T-S NS 325.211	בבל (סידור מנהג פרס)
קא	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 19.4	בבל
קב	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10 H 8.7	ללא מאפיינים מובהקים
קג	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה ⁷⁴ T-S 13 H 4.3	בבל
קד	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.20	מעורב
קה	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 120.16	ללא מאפיינים מובהקים
70	בתוספת לשון הפיוט 'לך ה' הגדולה'. על פיוט מעריב זה ראו: פרידמן, מעריב של שבת (לעיל הערה 7), עמ' 173–174.	
71	בתוספת לשון הפיוט 'לך ה' הגדולה'.	
72	כולל את עשרת הדיברות לפני 'נשמת' – מאפיין ארץ ישראלי מובהק (ראו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה [לעיל הערה 25], עמ' 265–266) – אך כולל גם את ברכת הפסוקים בסוף ברכות קריאת שמע של חול, כשגור במנהג בבל.	
73	ללא התוספת של מרכיבי הקבע.	
74	בתוספת לשון הפיוט 'מזמור שיר אומר'. על פיוט מעריב זה ראו: פרידמן, מעריב של שבת (לעיל הערה 7), עמ' 149.	

בבל (סידור רס"ג)	T-S NS 123.23	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קו
בבל	T-S NS 123.92	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קז
בבל (סידור רס"ג)	T-S NS 125.151	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קח
ללא מאפיינים מובהקים	T-S NS 150.19	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קט
בבל	T-S NS 152.61	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קי
בבל	T-S NS 153.14	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קיא
בבל	T-S NS 153.16	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קיב
ללא מאפיינים מובהקים	T-S NS 153.19	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קיג
בבל	T-S NS 153.21	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קיד
בבל	T-S NS 156.13	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קטו
בבל	T-S NS 243.195	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קטז
בבל	T-S NS 271.27	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קיו
בבל	T-S NS 272.12	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קיח
בבל	T-S AS 102.72	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קיט
בבל	T-S AS 104.82+T-S AS 107.131	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קכ
ללא מאפיינים מובהקים	T-S AS 105.73	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קכא
ללא מאפיינים מובהקים	T-S AS 105.155	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קכב
בבל (סידור רס"ג)	T-S AS 105.206	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קכג
ללא מאפיינים מובהקים	T-S AS 109.113	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קכד
בבל	T-S AS 110.494	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה	קכה

ברכת המעריב לליל שבת – 'אשר כילה'

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
אשר כלה מעשיו ביום השביעי ויקראהו שבת
מערב ועד ערב נתן מנוחה לעמו
גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור
מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה
ברוך אתה יי המעריב ערבים

1. העולם] נוסף אשר בן[ברוך] מעריב ערבים בחכמה ומשנה עתים בתבונה ומסדר [...] [...] במשמרותיהם ברקיע כרצונו (בור) קג | נוסף אל פד, צא, צט, קת, קטו, קכא, קכב 2. ויקראהו] וקראו פז, פח, צז, קג | ונקראה צ | נוסף ענג פד, פה, צג, צו, קט, קיא, קכא, קכב בגליון | שבת] שבתו פט | נוסף קדשו פד, פה, פו, צא, צג, צה, צו, צח, צט, ק, קד, קח, קט, קי, קיב, קיד, קטו, קיט, קכ, קכא, קכב | נוסף קדשו כי בו רצה קיא | נוסף למנוחה פב, צ, קא, קב, קטז, קיז, קכד | נוסף ומנוחה קה | נוסף למנוחה משנה עתים קו | נוסף למנוחה משנה עתים ומחליף את הזמנים אלי פג | נוסף למנוחה משנה עתים ומחליף את הזמנים ומסדר את הכוכבים במשמרותיהם [ברקיע כרצונו] פט, צב, צד, קו, קיח | נוסף [...] [...] [...] ומחליף את הזמנים ונותן מ] [...] [...] קכג | נוסף כי בו שבת פח, צז | נוסף כי בו שבת בורא יום ולילה קג 3. מערב [...] לעמו] חסר פג, פח, פט, צב, צד, צז, קג, קו, קז, קיח, קכג | מערב [...] [...] נתן] חסר קיא | ועד] עד פב, צג, צה, קא, קט, קטו, קכה | נתן] נותן צה, קד, קיט | התקין ק | נוסף בו קב, קה, קיז, קכד | לעמו] חסר קיט | נוסף ישראל בורא יום ולילה קטו, קכ | נוסף ישראל באהבה כקדושתו וכמנוחתו בורא יום ולילה ק | נוסף ישראל כקדושתו וכרצונו בורא יומם ולילה קב, קה, קטז | נוסף ישראל בקדושתו ובכרצונו בורא יומם ולילה צג, קכד | נוסף ישראל בקדושתו וישתו בורא יומם ולילה קיז | נוסף ישראל ביום שבת קדש פד | נוסף כי בקדושתו וכרצונו בורא יומם ולילה צ | נוסף בקדושתו וכרצונו בורא יומם ולילה קא, קיג | נוסף וקדושתו וכרצונו בורא יומם ולילה פב | נוסף בשבתו בורא יומם- ולילה פה | נוסף כרצונו בורא יומם ולילה קט | נוסף בורא יומם ולילה קיד | נוסף בורא יום ולילה קי 4-5. גולל [...] ללילה] חסר קכה 4. מפני אור] מפני יום קיח | נוסף מזמור שיר אזמרה לרוכב ערבות בצלו אחסה בצדק] [שלשת האבות גם בערב שבת אנצוהו באלפי רבבות דוד מעריב] [ערב קולו חוצב להבות קג 5. מעביר [...] ללילה] חסר ונוסף לך יי הגדולה לך ארוממך ונגדלה פז | חסר ונוסף לך יי הגדולה לך ארוממה ואגדלה מרומם על כל ברכה ותהלה לך יום אף לך לילה פח | ללילה] ובין לילה צב, קט, קיח, קכג | נוסף יי צבאות שמו קד, קכב | נוסף יי צבאות שמו קדוש ישראל צג, קב, קה, קיז, קכד | נוסף יי צבאות שמו חי וקיים קטז | נוסף יי צבאות שמו ושמו חי וקיים קא | נוסף יי צבאות שמו ושמו חי וקיים לעולם ועד פב | נוסף יי צבאות שמו ושמו חי וקיים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד קז, קיח | נוסף יי צבאות שמו ושמו חי וקיים תמיד הוא ימלוך עלינו לעולם ועד צב

רשימת המקורות:

פב שלם; פג מקוצר לאחר 'הזמנים' אלי; פד שלם; פה שלם; פו קטוע; פז שלם; פח שלם; פט קטוע וקרוע לאחר 'הכוכבים'; צ קרוע לאחר 'מעביר יום'; צא שלם; צב שלם; צג שלם; צד קרוע לאחר 'במשמרותיהם'; צה קרוע לאחר 'מנוחה'; צו קרוע לאחר 'מפני חשך'; צז שלם; צח שלם; צט קרוע עד 'אל אשר'; ק שלם; קא שלם; קב שלם; קג שלם; קד שלם; קה שלם; קו שלם; קז שלם; קח מקוצר לאחר 'גולל' ג'; קט שלם; קי קרוע עד 'קדשו'; קיא שלם; קיב שלם; קיג קרוע לאחר 'צבאות'; קיד קרוע לאחר 'מפני אור'; קטו שלם; קטז קטוע במחציתו השנייה; קיז שלם; קיח שלם; קיט קטוע; קכ קטוע; קכא קטוע; קכב שלם; קכג קטוע; קכד שלם; קכה קרוע עד 'מעשיו' וקטוע.

ברכת המעריב למוצאי שבת – 'אל המבדיל'

מספר	סימן כתב היד	מנהג
קכו	אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 55.35	בבל (סידור רס"ג)
קכז	אוקספורד, בודליאנה Heb. e. 39.175–181	בבל
קכח	אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 99.1	בבל
קכט	מנצ'סטר, אוניברסיטה, ספריית ג'ון ריילנדס A 665	ללא מאפיינים מובהקים
קל	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2512.7	ללא מאפיינים מובהקים
קלא	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 4036	בבל (סידור רס"ג)
קלב	פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילוניה, גניזה 181	בבל
קלג	פריז, מוצרי IX,87	בבל
קלד	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 1080 2.77	בבל
קלה	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3159.4	בבל
קלו	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 18.18	בבל (סידור רס"ג)
קלז	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 18.25	בבל (סידור רס"ג)
קלח	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 16.1	בבל
קלט	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 13 H 4.3	בבל
קמ	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 29.11	מעורב
קמא	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 89.30	מעורב
קמב	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 134.33	בבל
קמג	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.23	בבל
קמד	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.120	ללא מאפיינים מובהקים
קמה	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 155.64	בבל
קמו	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה ⁷⁵ T-S NS 157.160	ארץ ישראל
קמז	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 159.89	ללא מאפיינים מובהקים
קמח	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 197.2	בבל
קמט	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 230.45	בבל
קנ	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 243.10	ללא מאפיינים מובהקים
קנא	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.7	בבל
קנב	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 271.18	ללא מאפיינים מובהקים
קנג	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 273.114	ללא מאפיינים מובהקים
קנד	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 104.175	בבל
קנה	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 156.13+T-S AS 113.66	בבל

75 ראו עליו: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה (לעיל הערה 25), עמ' 85–86.

ברכת המעריב – אל המבדיל

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
אל המבדיל בין קודש לחול
ומצפין לנוגה החמה וחותרם בעד כוכבי הרקיע
כדבר שנאמר האומר לחרס ולא יזרח ובעד כוכבים יחתום
גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור
מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה
ברוך אתה יי המעריב ערבים

2. אל] <ח-אל קלז | המבדיל] מבדיל קכו, קמג, קמח | קודש לחול] אור לחשך קלה 3. לנוגה] לעד קמד | נוסף אור קכו, קכת, קלב, קלט, קמ, קמו, קנ, קנב בגליון, קנה | החמה] חמה קלא, קלה, קלו, קלו, קלח, קמא, קמב, קמד, קמה, קנג | רקיע] הרקיע קכו, קכת, קלב, קלד, קלה, קלו, קלט, קמא, קמה, קמו, קנב, קנה 4. כדבר שנאמר] חסר קלד | כדבר] בדבר קמט, קנב | שנאמר] שכתוב קלא, קלו, קמב, קמג, קמח | יזרח] נוסף ללילה קלז | יחתום] נוסף כרצוץ בורא יומם ולילה קלה | נוסף בורא יומם ולילה קכת, קלב, קלז בגליון, קנא | נוסף בורא יום ולילה קכו, קכט, קלג, קנ, קנה 5-6. גולל]... ללילה] חסר קלה 6. ומבדיל]... ללילה] חסר קמב | ובין לילה קל, קנא, קנב, קנג | נוסף יי צבאות שמו קלד, קלו בגליון | נוסף יי צבאות שמו קדוש ישראל קמד | נוסף יי צבאות שמו ושמו חי וקיים תמיד ימלך לעולם ועד קמג, קמח | נוסף יי צבאות שמו ושמו חי וקיים תמיד ימלך לעולם ועד קכו | נוסף יי צבאות שמו ושמו חי וקיים תמיד לעולמי עולמים קל

רשימת המקורות:

קכו מקוצר לאחר 'מפני חש': אלי אכרה; קכו שלם; קכח קרוע לאחר 'ומביא'; קכט קטוע; קל שלם; קלא שלם; קלב שלם; קלג קטוע; קלד קרוע עד 'קדש לחול'; קלה שלם; קלו שלם; קלז שלם; קלח שלם; קלט קרוע עד 'המבדיל' ומקוצר לאחר 'מפני חשך': וכו'; קמ קטוע מאוד; קמא שלם; קמב שלם; קמג שלם; קמד שלם; קמה קטוע; קמו קרוע לאחר 'כדבר שנאמר'; קמו קרוע עד 'מעביר יום'; קמח קטוע; קמט מקוצר לאחר 'מפני אור': וגו'; קנ קרוע עד 'אל המבדיל'; קנא שלם; קנב שלם; קנג קטוע במחצית הראשונה; קנד קטוע במחצית הראשונה; קנה שלם.

ד"ר אורי ספראי, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ת.ד. 653, באר שבע
8410501
urisaf@gmail.com

פרופ' אורי ארליך, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ת.ד. 653, באר שבע
8410501
ehrllich@bgu.ac.il